

УДК 159.98

*Альона Личук,
аспірант кафедри соціально-гуманітарних наук
Кіровоградської льотної академії
Національного авіаційного університету*

ПРОФЕСІЙНА ІДЕНТИЧНІСТЬ МАЙБУТНІХ АВІАДИСПЕТЧЕРІВ ЯК ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

У статті розглянуто теоретико-методологічні засади дослідження професійної ідентичності майбутніх авіадиспетчерів. Огляд наукових праць засвідчив, що в психології ідентичність, яка реалізується в професійній сфері, розглядається в ракурсі дослідження самосвідомості. У педагогіці вона ототожнюється зі складовою професіоналізму. Становлення професійної ідентичності майбутнього авіадиспетчера, яке передбачає сформовані професійно-важливі якості та домінування професійної мотивації, розуміється процесом поетапного розвитку індивіда як суб'єкта діяльності та усвідомлення себе в обраній професії.

У результаті аналізу виділяються стабілізуюча та перетворююча функції професійної ідентичності та її компоненти: когнітивний, емоційний, поведінковий, мотиваційно-ціннісний. Розглядаються особливості та рівні професійної ідентичності майбутніх авіадиспетчерів.

Ключові слова: професійна ідентичність, сформована професійна ідентичність, професіоналізм, самосвідомість, професійна рефлексія, готовність до професійної діяльності.

В статье рассмотрены теоретико-методологические основы исследования профессиональной идентичности будущих авиадиспетчеров. Обзор научных работ свидетельствует о том, что в психологии идентичность, которая реализуется в профессиональной сфере, рассматривается в ракурсе исследования самосознания. В педагогике она отождествляется с составляющей профессионализма. Становление профессиональной идентичности будущего авиадиспетчера, которое предусматривает сформированные профессионально-важные качества и доминирование профессиональной мотивации, рассматривается процессом поэтапного развития индивида как субъекта деятельности и осознания себя в избранной профессии.

В результате анализа выделяются стабилизирующая и преобразующая функции профессиональной идентичности и ее компоненты: когнитивный, эмоциональный, поведенческий, мотивационно-ценностный. Рассматриваются особенности и уровни профессиональной идентичности будущих авиадиспетчеров.

Ключевые слова: профессиональная идентичность, сформированная профессиональная идентичность, профессионализм, самосознание, профессиональная рефлексия, готовность к профессиональной деятельности.

The article deals with the theoretical and methodological foundations of the future air traffic controllers' professional identity research. The survey of the scientific researches reveals the fact that in the field of psychology the identity, which is implemented in the professional sphere, is examined from the perspective of the self-actualization research. In the field of pedagogics it is identified with the component of the professionalism. The formation of the air traffic controller's professional identity, which supposes developed professionally important features and domination of the professional motives, is examined as the process of the phased individual development in the role of the subject of the activity and self-realization in the chosen profession.

As the result of the analysis regulating and transforming functions of the professional identity and such components as cognitive, emotional, behavioral, motivational and value are defined; the professional identity characteristics and levels of future air traffic controllers are considered.

Key words: *professional identity, developed professional identity, professionalism, self-consciousness, professional reflection, professional activity readiness.*

Постановка проблеми. Зміни, які відбуваються в освітній галузі України, висувають нові вимоги до розвитку професіоналізму фахівців галузі обслуговування повітряного руху. Модернізація сучасної вищої освіти передбачає принципово новий підхід до підготовки майбутніх авіадиспетчерів, що реалізується шляхом створення сприятливих умов для оволодіння курсантами глибокими та системними знаннями, вміннями та навичками з фахових дисциплін, операційною стороною діяльності авіадиспетчера та цілеспрямованого впливу на особистісне зростання майбутнього фахівця, здатності осмислити цінності професії. Професійне становлення майбутнього авіадиспетчера неможливе без формування його професійної ідентичності, що виступає передумовою успішної професійної діяльності. Актуальність проблеми дослідження професійної ідентичності полягає в тому, що вона безпосередньо стосується таких важливих проблем, як професійне зростання, самопізнання й самовдосконалення в професійній діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій засвідчив, що проблема ідентичності в науковій літературі не є новою. Основи вивчення цього феномену заклали зарубіжні психологи Р. Бернс, Д. Блуштейн, Ф. Вондрачек, В. Девід, П. Дж. Оукс, Д. Сьюпер, Дж. С. Тернер, А. Тешфел, С. А. Хеслем, Дж. Холланд, Е. Ериксон, які розглядають ідентичність важливим аспектом самосвідомості, вивчення якої необхідне для функціонування людини в певній діяльності. Українські та російські вчені М.М. Абдуллаєва, К.О. Альбуханова-Славська, М. Ю. Варбан, Є. Ф. Зеєр, Н. Л. Іванова, Є. В. Конєва, М. Кривоконь, В. Я. Ляудіс, Ю. П. Поваренков, В. В. Столін, І. Ю. Хамітова, Є. В. Чорний, Л. Б. Шнейдер, О. П. Єрмолаєва, Є. Г. Єфремов довели, що особистість реалізує та розвиває свою

ідентичність у професійній сфері.

Серед педагогів, які займалися проблемою професійної ідентифікації (С. Л. Акаєва, Т. С. Березиної, В. О. Бодров, Н. Ю. Воленюка, С. Д. Дружилов, Н. В. Жигинас, Г. В. Ложкіна, А. М. Лукіячук, М. М. Павлюка, А. В. Сергеева), домінують погляди стосовно необхідності розглядати її складовою професіоналізму, основною характеристикою професійного розвитку особистості, що свідчить про ступінь прийняття обраної професійної діяльності в якості засобу самореалізації та розвитку, а також про ступінь визнання себе в якості професіонала. На думку науковців, професійна ідентичність допомагає особистості керувати своїм професійним становленням, свідомо обирати лінію свого професійного розвитку, спираючись на власні та групові цінності.

Питаннями становлення професійної ідентичності студентів займалися С. Л. Акаєва, Л. І. Дементій, О. В. Жукаліна, Н. Л. Іванова, Г. М. Лялюк, А. О. Озеріна, Ю. П. Поваренков, О. В. Радзімовська, У. С. Родигіна, О. Я. Романішина, Л. Б. Шнейдер, О. П. Єрмолаєва, які розглядають її динамічною системою, що формується в процесі «спеціальної цілеспрямованої організованої суспільством підготовки» та виконується за певну винагороду.

Аналіз підходів до становлення професійної ідентичності в педагогіці та психології дозволяє стверджувати, що цей феномен розглядається в контексті проблем професійного становлення особистості.

Незважаючи на значний обсяг теоретичних та експериментальних досліджень професійної ідентичності як наукового феномену, питання, які стосуються структури, рівнів розвитку та особливостей професійної ідентичності майбутніх авіадиспетчерів, потребують подальшого дослідження. Недостатня розробленість окресленого спектра проблеми зумовила вибір теми нашого дослідження.

Мета статті полягає в науково-теоретичному обґрунтуванні особливостей процесу становлення професійної ідентичності майбутніх авіадиспетчерів на етапі здобуття ними фахової освіти.

Виклад основного матеріалу дослідження. У психолого-педагогічній літературі (Н. Л. Іванова, Ю. П. Поваренков, Є. П. Єгорова, О. П. Єрмолаєва) зустрічаємо поліфонію визначень поняття «професійна ідентичність».

Найбільш ґрунтовно професійну ідентичність дослідила Л. Б. Шнейдер, яка розглядає її як «багатовимірний інтегративний феномен, що забезпечує людині цілісність, тотожність та визначеність в професійній діяльності...», «результат професійного самовизначення, персоналізації та самоорганізації, певний ступінь ототожнення – диференціації себе зі Справою та Іншими» [6, с. 3]. Вона детермінується професійним спілкуванням і професійним досвідом та репрезентується за допомогою мовних засобів через образ «Я». Професійна ідентичність трактується вченою як самореферентність, тобто відчуття й усвідомлення унікальності свого функціонального та екзистенційного «Я» у процесі професійної діяльності, в поєднанні

особистісних і професійних властивостей та в контексті приналежності до соціальної та професійної груп, адже основною рушійною силою професійного розвитку є прагнення людини до інтеграції з соціальними групами та інститутами, що здійснюються на основі механізму ідентифікації (Г. В. Ложкін).

У межах вивчення проблеми становлення професійної ідентичності майбутніх авіадиспетчерів, найбільший інтерес становлять наукові статті, монографії Г. М. Андреевої, Т. С. Березиної, Є. В. Єгорової, Ю. В. Москаля, О. В. Радзімовської, У. С. Родигіної, О. Я. Ємельянової, О. П. Єрмолаєвої, об'єктом дослідження яких стали функції, структура, етапи та рівні розвитку, форми, особливості професійної ідентичності як наукового феномену.

Професійна ідентичність майбутніх авіадиспетчерів виступає продуктом довготривалого особистісного та професійного розвитку курсантів, про який може йти мова лише на старших курсах навчання та на етапі професіоналізації. З огляду цього, автори дослідження вважають, що на кінець п'ятого року навчання в курсантів має бути сформована професійна ідентичність, під якою Є. В. Єгорова розуміє упорядкування та інтеграцію потреб і професійних прагнень особистості, виникнення стійкої дієвої мотиваційної сфери [7, с. 71–72]. Сформована професійна ідентичність – це упорядкування та інтеграція потреб і професійних прагнень особистості, виникнення стійкої дієвої мотиваційної сфери [7, с. 71–72]. На думку С. Д. Дружилової, Є. В. Єгорової, О. Я. Ємельянової, Л. Б. Шнейдер до її ознак належать: сформованість професійно-важливих якостей; відчуття власної компетентності та готовність до її підвищення; перехід від зовнішніх джерел підкріплення та зворотного зв'язку в професійній діяльності до внутрішніх; встановлення відповідності роботи особистісним очікуванням; усвідомлення власних недоліків у професійному становленні; відчуття людиною власної ефективності та особистісної впливовості; висока професійна самооцінка; переживання задоволення від професійної діяльності та себе як професіонала; передчуття можливості успіху та реалізації провідних мотивів у професійній діяльності; уміння керувати власним кар'єрним зростанням; прийняття норм, цінностей, правил, моделей своєї професії.

Сформована професійна ідентичність передбачає виконання стабілізуючої та перетворюючої функцій. Перша полягає в забезпеченні необхідного ступеня професійного центризму й стійкої професійно-ментальної позиції. «Перетворююча функція залежить від діапазону зміни професійно-важливих якостей і ступеня ідентифікації себе з професією, дистанціювання образу своєї професії від інших, системності й дифузності структури ідентичності; стимульно-діяльнісної активності конкретної особистості» [2, с. 85].

Для успішної реалізації означених функцій, до складу професійної ідентичності повинні входити: 1) «погляди та уявлення особистості, образ

того, чого вона прагне в професійному аспекті»; 2) «почуття, що виникають у особистості в зв'язку з навчанням або діяльністю»; 3) система ціннісних орієнтацій та смислів, ...готовність особистості долати труднощі та перешкоди на шляху професійного становлення» [7, с. 72].

Як засвідчує практика, сформувати професійну ідентичність майбутніх авіадиспетчерів можна за умови цілеспрямованого впливу на її структурні компоненти, у ролі яких традиційно виділяють: 1) когнітивний, який включає знання про особливості своєї професійної групи та усвідомлення себе її членом; 2) емоційний, що передбачає переживання людини, пов'язані з професійною діяльністю, прийняттям або зреченням своєї професійної групи; 3) поведінковий, який виявляється у сформованості професійно-важливих якостей, серед яких актуальними є психічне та фізичне здоров'я особистості, відповідальність та наполегливість, цілеспрямованість та рішучість, обізнаність та професійна компетентність, високий рівень розвитку інтелекту, високий рівень мотивації, такт та вміння спілкуватися з людьми); 4) мотиваційно-ціннісний, що виявляється в прагненні працювати за даним фахом та в прийнятті цінностей професійної спільноти (Г. М. Андрєєва, Н. Л. Іванова, Ю. П. Поваренков, О. В. Радзімовська, Є. В. Єгорова).

І. Ю. Хамітова наголошує на необхідності виділяти зовнішні та внутрішні компоненти професійної ідентичності. Перші пов'язані з тим, як навколишні сприймають та оцінюють фахівця, до других відносяться процеси самосприйняття та професійної самосвідомості.

Набагато ширше розглядає структуру професійної ідентичності Л. Б. Шнейдер, яка серед її складових виділяє: смисли та просторово-часові характеристики діяльності, індивідуальні цінності людини, прототипічні професійні образи [6].

Становлення професійної ідентичності курсантів-майбутніх авіадиспетчерів – це процес поетапного розвитку індивіда як суб'єкта діяльності та усвідомлення себе в обраній професії, який відбувається під час навчальної діяльності у вищому авіаційному навчальному закладі. Автори дослідження підтримують точку зору Ю.В. Москаля, який зазначає, що на початковому етапі навчання відбувається накопичення досвіду, засвоєння та систематизація теоретичних знань. Пізніше додається психологічна складова професіоналізації, що передбачає розвиток уміння спостерігати, засвоювати та уявляти себе в майбутній професії. На наступному – етапі саморефлексії відбувається усвідомлення реального стану справ, їх прийняття або неприйняття, визнання/невизнання професійною спільнотою особистості як спеціаліста. Крім того на розвиток професійної ідентичності на цьому етапі впливають моделювання, наслідування професійних зразків майбутньої професії, чітке визначення свого місця та ролі в ній [3, с. 96–112]. Беручи до уваги своєрідність організації навчання у вищому авіаційному навчальному закладі, можна зазначити, що формування професійної ідентичності спостерігається на

другому та третьому етапах.

Як засвідчує практика, формування професійної ідентичності майбутніх авіадиспетчерів відбувається не тільки в процесі навчання у вищих авіаційних навчальних закладах, але й під час їх трудової діяльності. Т. М. Буякас, М. С. Пряжникова, Л. Б. Шнейдер виділяють наступні рівні розвитку професійної ідентичності. На першому рівні вона є невираженою та передбачає усвідомлення далекої та ближньої професійних цілей, прагнення зрозуміти свою справу, опанування нею в повному обсязі, засвоєння всіх професійних функцій, а також визначення структури професійних відношень та пошук свого місця в них. Другий рівень передбачає існування вираженої, але пасивної професійної ідентичності, яка характеризується засвоєнням основних знань, вимог професії до людини, усвідомленням своїх можливостей та уявлень про виконання цієї діяльності, здійсненням її за зразком, встановленням професійних контактів, входженням в професійну спільноту. Третій рівень передбачає існування вираженої та активної професійної ідентичності, що виражається в практичній реалізації обраних професійних цілей, самостійному та усвідомленому виконанні діяльності, формуванні власного індивідуального стилю діяльності та певного кола професійних контактів, інтенсифікації процесу професійного спілкування. Четвертий є рівнем вираженої та стійкої професійної ідентичності, для якої властиві вільне виконання професійної діяльності, підвищення рівня домагань, пошук складних професійних задач, професійне удосконалення, майстерність, творчість, відчуття значущості професійних контактів, усвідомлення своєї професійної неповторності, бажання передавати свій досвід іншим, ділитися ним [1; 4; 6].

Створення сприятливих педагогічних умов для формування професійної ідентичності майбутніх авіадиспетчерів передбачає систематизацію знань науковців про її особливості. У ролі останніх У. С. Родигіна розглядає:

1. Діяльнісний характер, адже професійна ідентичність студентів розвивається в результаті навчально-професійної діяльності й сприяє успішному оволодінню знаннями, уміннями та навичками, які необхідні для подальшої професійної діяльності. Вона може розвиватися в умовах спеціально організованих занять, де навчальні вправи спрямовані на розвиток компонентів, характеристик та механізмів професійної ідентичності студентів.

2. Ймовірнісний характер професійної ідентичності студентів виявляється в тому, що незважаючи на те, що вищий навчальний заклад створює однакові умови для розвитку професійної ідентичності всіх студентів, рівень її сформованості у кожного випускника суттєво різниться. Мова йде про диференціацію студентів випускних курсів за рівнями розвитку їх професійної ідентичності. Виходячи з цього, цілком зрозумілим стає той факт, що студенти з високим та середнім рівнями розвитку професійної ідентичності після закінчення навчання починають працювати за спеціальністю, яку вони одержали у вищому навчальному

закладі. Ті ж, хто має низький рівень професійної ідентичності, як правило, пов'язують своє майбутнє з іншими професіями.

3. Нерівномірний розвиток професійної ідентичності студентів виявляється в чергуванні латентних та кризових періодів. У.С. Родигіна експериментально довела, що кожний рік навчання у вищому навчальному закладі характеризується певними кризовими явищами. Однак особливо яскраво криза професійної ідентичності, яка характеризується зниженням позитивних емоцій стосовно майбутньої професії, виявляється на випускному курсі [5].

4. Індивідуальний характер розвитку професійної ідентичності пояснюється тим, що кожному студенту притаманний свій індивідуальний темп та особливості розвитку. Це залежить від особистісних якостей студентів (у тому числі їх відповідності вимогам, які висуває професія), від готовності (інтелектуальної, мотиваційної, психофізіологічної та ін.) до навчання у вищому навчальному закладі, від соціального оточення (негативного, яке демонструє та формує негативне ставлення до професії, чи позитивного, що виявляється в підтримці з боку батьків, друзів). Суттєвого значення набувають особливості та ступінь вираженості мотивів, які виступають домінуючими у виборі професії.

5. Однією із особливостей професійної ідентичності студентів У.С. Родигіна розглядає співвідношення між емоціями задоволення/незадоволення потреб особистості в даній професії та позицією активного/пасивного ставлення студента до майбутньої професії.

6. Наступною психологічною особливістю професійної ідентичності виступає можливість її розвитку через ідентифікацію та рефлексію, які є основними механізмами особистісного розвитку та самопізнання. Під ідентифікацією розуміють процес свідомого або неусвідомленого ототожнення себе зі значущою особистістю, образом, соціальною групою, що базується на основі позитивного емоційного зв'язку. З огляду на це, під час навчання у вищому навчальному закладі студенти повинні знайомитися з видатними представниками певних професій.

Результати процесу ідентифікації (які виражаються в бажанні студентів бути активними, працювати над собою, ставити високі цілі та досягати їх) можна очікувати за умови актуалізації рефлексії, під якою розуміють процес раціонального проникнення у внутрішній світ людини, зокрема усвідомлення того, як людина сприймається навколишніми. Рефлексія розглядається психологічним механізмом самопізнання суб'єктом внутрішніх психічних актів та станів, «вихід за межі будь-якого процесу або стану», який протікає безпосередньо (В. І. Слободчиков).

1. Однією із особливостей професійної ідентичності студентів виступає можливість її активізації за допомогою спеціальних розвиваючих занять, які спрямовані на розвиток психологічних механізмів професійної ідентичності та цілеспрямованої активності студентів стосовно її компонентів. Перш за все, мова йде про включення до практичних занять

наступних методичних засобів, прийомів та завдань: ролі ігри, аналіз професійних ситуацій, рефлексивний аналіз, тематичне обговорення та дискусії, завдання на самопізнання, саморозвиток та самопрогнозування, вправи на розвиток ідентифікації та рефлексії та ін.

2. На розвиток професійної ідентичності можуть вплинути й гендерні особливості [5].

Узагальнюючи зазначені особливості професійної ідентичності, необхідно наголосити на їх універсальності, а отже вони є характерними для випускників вищих авіаційних навчальних закладів.

Висновки та перспективи. Узагальнюючи погляди науковців на сутність феномену професійної ідентичності, можна констатувати, що найчастіше її розглядають складовою професіоналізму, яка поступово набувається в процесі навчання. Вона пов'язана з особливостями самосвідомості студентів та виявляється в усвідомленості ними своєї приналежності до певної професії та професійної спільноти. Мова йде про специфічну інтеграцію особистості в професійну реальність за рахунок дії ідентифікації, рефлексії та інших психологічних механізмів.

З огляду професійної педагогіки актуальною залишається проблема професійного самовизначення майбутнього авіадиспетчера шляхом усвідомлення професійно-важливих якостей та прагнення наблизитися до останніх. Подальший розвиток дослідження вбачаємо у вивченні саме цього аспекту проблеми.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Буякас Т. М. О проблемах становления чувства самоидентичности у студентов-психологов / Т. М. Буякас // Вестник Московского Университета. Серия 14. Психология. – 2000. – №1. – С. 56-63.
2. Ермолаева Е. П. Преобразующие и идентификационные аспекты профессиогенеза / Е. П. Ермолаева // Психологический журнал. – 1998. – Т. 19. – № 4. – С. 80–87.
3. Москаль Ю. В. Ідентифікація й ідентичність у суспільному форматі теоретичного аналізу / Ю. В. Москаль // Психологія і суспільство. – 2006. – № 1. – С. 96–112.
4. Пряжников М. С. Психологічний сенс праці / М. С. Пряжников. – М., Воронеж. – 1997. – 287 с.
5. Родыгина У. С. Психологические особенности профессиональной идентичности студентов / У. С. Родыгина // Психологическая наука и образование. – 2007. – № 4. – С. 39–48.
6. Шнейдер Л. Б. Профессиональная идентичность: структура, генезис и условия становления: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. психолог. наук: спец. 19.00.13 «Психология развития, акмеология» / Л. Б. Шнейдер. – Москва, 2001. – 42 с.
7. Єгорова Є. В. Феномен професійної ідентичності: психологічний аналіз / Є. В. Єгорова // Вісник Черкаського університету. – 2002. – Вип. 43. – С. 70–73.